

Пахтачилик ривожлантирилиб, ўлканинг хомашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантирилишининг салбий оқибатлари шаҳарлар аҳолисига ҳам таъсир этмасдан қолмасди, албатта. Мантиқан пахтачиликнинг ўсиши хунармандчилик, тўқимачиликнинг янада кенг қулоқ ёйишини ва газламаларнинг кўплаб ташки бозорга олиб чиқилишини тақозо қиларди. Ёки бўлмаса, ўлкада тўқимачилик саноати ривожлантирилиши лозим эди. Бироқ пахтанинг деярли ҳаммаси Россияга олиб кетилиши ва у ердан газламаларнинг тобора кўп миқдорда келтирилиши хунармандчиликка катта зарба берди. Чунки маҳаллий газлама корхоналарининг маҳсулоти фабрика газламалари билан рақобатга бардош бера олмади. Кўпсонли тўқувчилар ва бунга боғлиқ бўлган хилма-хил хунармандлар хонавайронликка учради. Шу тарзда шаҳар аҳолисининг талай қисми оғир аҳволга тушиб қолди. Бундан ташқари, қишлоқларда бир парча ерларидан ҳам маҳрум этилган деҳқонлар шаҳарларда тирикчилик дардида изғариб юрардилар. Бу ерда мардикорлар ва бошқа турли ишлар билан шугулланадиган кишилар оз эмасди.

XIX асрнинг 80—90-йилларида оғир вазият генерал-губернаторликнинг пойтахти — Тошкентда ҳам юзага келди. Бу вақтда шаҳарнинг эски қисмида 100 минг киши яшамокда эди. Мустамлакачилик сиёсати бу шаҳардан бутун ўлка бўйлаб тарқалгани учун айнан шу шаҳар мустамлакачиликнинг азоб-уқубатларини ҳам биринчи навбатда тортарди. Сирдарё вилоятининг ҳарбий губернатори Гродековнинг тан олишича, 1887 йилдан бошлаб шаҳар халқидан олинadиган солиқнинг миқдори қупайган. Шунингдек, ҳукумат томонидан вақф ерларининг қисқартирилиши норозилик уйғотган.

1891 йили Тошкент шаҳри ва Сирдарё вилоятининг аҳолиси маъмурият вакилларининг ер масаласида юритаётган нотўғри сиёсати ҳақида императорга шикоят хатини юбордилар: «Ер ўлчовчилар ва уезд бошлиқлари томонидан ҳар бир ер эгаси, агар сотиб олинганлигини тасдиқловчи ҳужжати бўлмаса, у вақтда жамоа аҳли билан бирга солиқ тўланиши ҳақида кўрсатма олинди. Бундай ерлар жамият ерларига айлантирилиб, солиқни яқка ҳолда тўлаш тақикланар эмиш. Яйловлар ва пичанзорлар орасидаги қаровсиз етган ерлар ҳамда тўқайзорлар давлатники бўлиши керак эмиш. Яна, тоғ бағридаги лалмикор ерлар ҳам давлат ихтиёрига ўтказилар эмиш. Ваҳоланки, улар қадимдан қишлоқларники эди. Бизнинг бошлиқларимиз масалани шундай ҳал қилади: бир киши бир десятина ерга эга бўлиб, экин етиштиради, агар шу ернинг ўртасида мабодо 100 кв. саж. чақалақзор майдон бўлса, уни девор билан ўрашга ва давлатта ўтказишга мажбур қилади. Булардан ташқари, қамишзорларни ҳам давлатники деб ҳисоблайдилар.

Вахоланки, бу ердага камишлардан кўп одамлар фойдаланиб, бўйра ва бошка нарсалар тўкиб, муайян даражада даромад оладилар». Шу равишда тошкентликлар ўз хатида ҳукуматнинг ер хусусидаги сиёсатига қарши норозилик билдирганлар. Аммо халқнинг бундай даъвоси маъмуриятни газаблантириб, ҳукуматга қарши қаратилган ҳаракат сифатида баҳоланди. «Шунинг учун ҳам, — дейилади ўша хатда, — биз рус адвокатини тайинлаб, дардимизни баён этмокчи бўлганимизда, бошликлар волост оксоколларини ишдан олдилар, бизга ишончли вакил танлаш ва шикоят қилишни тақиқлаб, Сибирга сургун этиш билан кўрқитдилар». Шуниси диққатга сазоворки, маҳаллий аҳолининг манфаатлари рус адвокати Никитин томонидан ҳимоя қилинган. Афтидан, хатни Никитин езган, шу боис у ўлкадан хайдаб чиқарилган. Аммо унинг фаолияти ва императорга ёзган хати факат Тошкент вилоятидагана эмас, балки бутун ўлкада катта таассурот қолдирди. Бундан тинчсизланган генерал-губернатор Вревский ҳарбий вазирга ёзган хатида адвокат Никитиннинг фаолияти халқнинг кўзғалиши учун сабабчи бўлиши мумкинлиги ҳамда Никитинга берилган ишонч қогози амалда рус маъмуриятининг ҳаракатларига қарши қаратилган варақа эканлиги баён этилган. Ҳақиқатан ҳам, адвокат Никитиннинг бевосита ёрдамида тузилган ҳукуматнинг ер сиёсатини қораловчи хат жамоани кўзгатиб юборди. Кўп утмай Тошкентнинг 12 минг кишилиқ аҳолиси томонидан ҳукм сураётган тартибларни қораловчи хат генерал-губернаторга топширилди. Бу хатни тузишда қатнашган Мухаммадхўжа Аҳмаджонов деган киши Оренбургга сургун қилинди. Чор ҳукумати халқнинг қаттиқ норозилигига қарамай, давлат ерини қенгайтиришга қаратилган сиёсатини юргизаверди. Бу ерларнинг муайян қисми Россиядан қелган кишиларга берилди. Вревский юқорида қилган хатида шундай деб ёзган: «Маҳаллий аҳолига тегишли ерлар русларни ўрнаштириш учун берилганлиги норозилиқни қозғатаётганлиги кўзга ташланмоқда. Россиядан кишиларнинг қелиши давом этаверса, қелажакда ҳам норозилиқ бўлишига шубҳа йўқ». Вревский янги солиқларнинг жорий этилиши оқасида солиқлар миқдори олдингига нисбатан 100 фоизга ошиб, халқ газабини қозғатганлигини ҳам уқтириб ўтган. Оқибатда Тошкентда оғир шароит юзага қелиб, халқнинг қидашга бошқа тоқати қолмади. Шундай мушкул вазиятда шаҳарда вабо қасали тарқалганлиги маълум бўлди. Айрим маълумотларга қўра, 1892 йил 1 июнда Жиззах уездида вабо қасали пайдо бўлгани қайд этилган. Шу муносабат билан вилоят ҳарбий губернаторининг фармонида биноан Сирдарёнинг чап қирғоғидаги Чинозда, Тошкентдан 65-70 км. узоқликдаги жойда медицина пункти очилди. Бу ерга вабо қасалига қалинган бир неча киши ётқизилди. Уша йилнинг 7 июнида эса Тошкент шаҳрида вабо қасали борлиги маълум бўлди. Рус маъмурияти вабога қарши қоралар ишлаб қикиб, ҳаётга қатбиқ этиб борди. Унга қўра, вабодан ўлган кишиларнинг мурдаларини врачнинг рўхсатисиз дафн қилмаслик қозим эди. Мурдаларни шаҳар ичидаги эски мазорларга қўймасдан, қечқароқ жойда очилган янги қабристонларга қўмиш қавсия этилди. Аммо врачлар ва ҳамширалар этишмаслиги оқасида мурдалар 3-4 қун мобайнида ҳавонинг иссиқлиги туфайли қасий бошлади. Аёлларнинг мурдаларини ҳам рус эрқак врачлар қўздан қечирганлар, албатта. «Туб аҳолининг сўзларига қараганда, — деб ёзади муаллифлардан бири, — санитарлар орасида турли қасбдаги офицерлар қийимини қийган ёшлар полициячилар билан биргалиқда «пўшт-пўшт» дейишиб, маҳаллий аҳолининг уйларидаги аёллар яшайдиган қоналарга қиришган. Улар тозаликни назорат этиш бақонасида ота-оналарининг ҳузурида аёллар ва қизларга турли ўринсиз қилиқлар қилишган». Мурдаларни ювиш ва қўпчилиқ бўлиб қабристонга олиб қориш тақиқланади. Қарқанд

кўрилган маъмурий чоралар имкони борица вабони даф этишга каратилган бўлса-да, лекин уларни амалга оширишда кўпгина кўполликлар ва зўравонликларга йўл кўйилди. Хаётда дин ҳукм суриб турган бир пайтда мурдаларни ювмаслик ва бир неча кун саклаш ҳамда ота-боболар мазорини беркитиш ўша пайтда давр шароитига жуда зид ва гуноҳдай бўлиб кўринарди.

Ҳукуматнинг вабога қарши кўрган чоралари зулм ва адолатсизликдан сабр қосади бўлиб-тошган шаҳарликларнинг бош кўтаришига туртки бўлди. Айни бир пайтда гўё врачлар сувга оқ қуқун ташлаб заҳарлаганлари, шу сувни қасалларга ҳам бериб, уларни ўлдираётганлари ҳақидаги миш-мишлар аҳволни янада қескинлаштирди. Бу ҳусусда манбада шундай дейилади: «Доктор Чинозда қасалини суриштирмай беморларга дори бермоқда ва бу уларни дарҳол ўлдирмоқда, деган сўзлар Тошкентда юрибди. Шаҳар миш-мишлари савдогарларга мурдаларни қабанга ўрамаслик ва ҳеч қандай диний расм-русумларсиз кўмиш ҳақида кўрсатма берган».

Умуман айтганда, вабо қасалининг ваҳимаси, турли миш-мишлар шаҳар ва атроф жойларни қуршаб олиб, қишлоқларга заҳарли кўзғатди. Чунинчи, 20 июнда шаҳарнинг Себзор қасалидаги Хонақоҳ масжидида ҳалойиқ кўпчилиб, қабанларидан 3 вақил сайлаб, норозиликларини шаҳар бошлиғига маълум қилишни буюрди. 22 июнда шаҳар оқсоқоли Муҳаммад Ёқуб ўша вақилларни қабирлиб, уларни миш-мишларга ишонмасликка ундади. Ўша қуни Шайхонтоҳур қасалидаги Таллак масжидида қишлоқлар йиғилишиб, шаҳар бошлиғи номига хат ёздилар: «Биз мурдаларни янги мазорларга дафн этишга қарши эканлигимизни ва эски мазорлардан қайтарилганини давом эттиришимизни шаҳар бошлиғига маълум қилиш қилишни мингбошидан ва қатта оқсоқолдан сўраган эдик. Чунки мурдани янги қабирларга олиб бориш қийинчиликлар тугдиради. Аммо шу пайтгача бунга жавоб берилмади».

Шаҳар аҳолилари ҳам Туркистон генерал-губернаторига хат ёзишиб, ўз норозиликларини изҳор этган эдилар. Бутун воқеанинг жонли қувоҳи шаҳар бошлиғи С.В. Путинцевнинг тергов вақтида берган кўрсатмаси масалани янада ойдинлаштиради: «Июн ойининг бошларида, — деган у, — вабо қасалининг тарқалишига қарши қаратилган чоралар турли мулоҳазаларни юзага келтириб, ҳалқда уларга нисбатан ишонч қолмади. Хатто врачлар вабо қасалига йўлиққанларни азоб-уқубатлардан тезроқ холи қилиш мақсадида махсус қуқун бериб ўлдирмоқдалар, деган овозлар тарқалди. Шунингдек, руслар Анхор қабридаги сувни заҳарлаб, туб аҳолини қирмоқчи, деган сўзлар эшитилиб турди. Бундан ташқари, маҳаллий ҳалқ вабо қасали билан ўлганларни шаҳар ичидаги мазорларга кўмиш тақиб қилишга қарши бўлдилар. Шаҳар қабрида қайтарилган мазорларда мурдаларнинг махсус белгиланган қишлоқ томонидан ювилиши, жаноза ўқилиши ва дарҳол дафн этилиши кўрсатилган эди. Аммо мурдани кўпчилиқ билан мазорга олиб боришга руҳсат берилмади».

Қор маъмуриятининг вабога қарши чоралари диний ақидалар ва умуман, маҳаллий шароитни ҳисобга олмай амалга оширилишининг қайтарилганидан кўра қайтарилган бўлди. Айрим маълумотларга кўра, ҳар қуни қабодан 100 атрофида одам ўлган. Расмий маълумотда эса, 7-24 июн давомида 64 қишлоқ вабога қалиниб, 43 қаси ўлгани қайтарилган. Афтидан, маъмурият вақиллари ўзларини масъулият ва жавобқарликдан холи этиш ниётида шундай маълумот берган. Вабо қасалига қарши қаратилган чоралар ҳалқнинг оғир қийинчилик, иқтисодий шароитини янада қескинлаштириб, қамқоли «оловга

керосин» куйгандай бўлди. Аммо ўлкадаги рус маъмурияти вакиллари диккатни кўзголовнинг асосий сабабларидан чалгитиш учун уни маҳаллий юкори табака вакиллари мансаб учун олиб борган курашларнинг махсули сифатида тушунтиришга ҳаракат қилдилар. Шу муносабат билан бу масалага тўхташ айна муддаодир.

Бу даврда Тошкент шаҳри Себзор, Шайхонтахур, Бешогоч ва Кўкча каби тўрт даҳадан иборат бўлган. Хар бир даҳада биттадан оксокол, кози, мингбоши, юзбоши ва миршаблар хизмат қилган. Улар халк томонидан «сайланган». Вилоят харбий губернатори катта оксоколни тайинлаган ва унга барча даҳаларнинг оксоколлари буйсундирилган. Ўз навбатида, катта оксокол шаҳар бошлиғи бўлмиш Путинцевга бўйсунган. Куп йиллар мобайнида Эски шаҳарда катта оксоколлик лавозимини Иногомхўжа Умархожиев эгаллаган. «Бу киши аввал Шайхонтахур даҳасида оксокол, сўнгра 20 йил мобайнида шаҳар бошлиғининг ўринбосари, яъни катта оксокол сифатида хизмат қилган. Иногомхўжа Путинцевнинг ишончини қозониб, бир неча маротаба ўлка раҳбариятининг мукофотларига сазовор бўлган. Шубҳасиз, у туб аҳоли орасида катта обрў ва нуфузга эга бўлган кишидир. Бунинг исботи учун шуни далил тарзида келтириб ўтиш лозимки, одатда бошликлари устидан шикоят қилишга мойил халқдан унга қарши икки маротабагина ариза тушган, холос. Улардан бири Иногомхўжанинг ўзи очган ва сургун қилинган жиноятчидан, иккинчиси эса, Чимкент уездидаги козокдан эди. Бу козокнинг ёзишича, 1891 йили Иногомхўжа писта кўмири билан савдо қилувчилардан пора олган экан. Вилоят харбий губернатори Гродеков бу шикоятни аниқламай, 1892 йил 21 майда Иногомхўжани мансабдан четлатиб, ўрнига Шайхонтахур оксоқоли Мухаммад Ёқубни тайинлаган».

Натижада Иногомхўжа ва унинг тарафдорлари ўзларининг маъкеини йўқотганликлари учун халқни Мухаммад Ёқубга қарши кўзголов кўтаришга даъват этган эмиш. Шу равишда кўзголов сабаблари икки гуруҳнинг мансаб учун курашига йўйиб юборилди. Бу ҳақда сўз яна кейинги саҳифаларда ўз ўрнида бўлишини таъкидлаб, айтиб ўтиш лозимки, кўзголов юкорида қайд этилганидек, сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий асосларга эга эди. Аммо бундан қатъи назар, маҳаллий юкори табака вакиллари орасида ўз Ватанининг мустиқлиғи ва озодлиғининг тарафдорлари йўқ эмас эди. Улар кўзголовда фаол қатнашган бўлмасалар-да, лекин унга хайрихоҳлик билан қараганлари бор эди. Шаҳар қатга оксоқоли Мухаммад Ёқуб вабога қарши қаратилган қораларни амалга ошириш ишига бошчилик қилиб, халқнинг қазабига учраган. Чунки у қаттиққўллик билан иш юритган. Унинг сўзига қараганда, 23 июнда, хайитнинг биринчи қунида шаҳарнинг Жомеъ масжидида эрта билан соат 5 да хайит намози ўқилганидан кейин Путинцев қелиб, халққа мурожаат қилган: «Халқнинг орасида, — деган у, — вабога қарши қўрилаётган қоралар хусусида нотугри фикрлар юрибди. Хозирда бунга шаҳар қатта маблағ сарфламокда. Айтилган қоралар вабонинг тарқалиб қетмаслиғи ва халқнинг қойдаси учун қилинаётир».

Бу сўзлар тобора қескинлашиб бораётган вазиятни юмшатиш мақсадида айтилган, албатта. Путинцевнинг ўзи Жомеъ масжидидаги учрашувни шундай тасвирлайди: «23 июнда эрталаб соат 5 да Жомеъ масжидига қелдим. Бу ерда мен тупланган ниҳоятда қуп одамларни қўрдим. Масжидда ва атрофдаги қўчаларда 10 минг киши тўпланган эди. Менинг ҳузуримда хайит намози ўқилди. Шундан кейин мен халққа қарата рус тилида сўзладим. Менинг гапларимни рус тилини яхши биладиган Кукча даҳасининг оксоқоли Иброҳимбек таржима қилиб турди. Бу киши илғари менинг таржимоним эди. Менинг ўзим

Ўзбекчани билганлигим учун таржима аниқ қилинаётганлигини сезиб турдим. Аҳолини байрам билан табриклаб, турли миш-мишларнинг асоссизлигини ва барча ишлар халқнинг фойдаси учун қилинаётганлигини таъкидладим. Қўрилатган чоралар туфайли касаллар камаяётганлиги, агар рус ҳукумати ёмон ниятда бўлса, 27 йил илгари ўлкани босиб олаётганда барча ерли халқни кириб ташлаши мумкинлигини айтдим».

Йигинда Шайхонтахур козиси Шарифхўжа халққа энди «қўриб турибсизларки, вабога қарши қандай чоралар қўрилмоқда, шунинг учун барча миш-мишлар нотўғридир» деган. Кейин Шарифхўжа Жомеъ масжидида Путинцев, Мухаммад Ёқуб ва тўрт даҳанинг оксоқолларини меҳмон қилади. Бу ерда Мухаммад Ёқуб чакимчилик қилиб, маҳаллаларда, хусусан, Себзор даҳасида норозиликлар бўлатганлигини Путинцевга билдиради. Шаҳар бошлиғи кетгач, Себзор даҳасининг ок-соқоли Комилбек бошлиқ олдида айтган сўзлари учун ноқулай аҳволда қолганлигини хафа бўлиб Мухаммад Ёқубга билдирган. Бунга жавобан Мухаммад Ёқуб маҳаллаларда мурдалар текширилмасдан ва беркитилган ҳолда шаҳар ичидаги мазорларда қўмилаётганлигини билдириб, хужжатлар тузган ва бошлиқларга маълумот бериб турган. Унинг бу хатти-харақатлари халқнинг нафрати ва қазабини кўзгатиб, унинг обрўсини тўккан. Бундан ташқари, Мухаммад Ёқуб шаҳар атрофидан, яъни қишлоқлардан қелган мардикорлар ва «қора ишлар» билан шугулланувчи қишлоқни суриштириб ўтирмай қасалхонага ётқизаверганидан ёки ўшлаб тургани сабабли улар шаҳардан қетаверган. Бу ҳол ҳам мардикорларнинг Мухаммад Ёқубга нисбатан нафратини уйғотган. Шу орада Иноғомхўжанинг ишдан олинишидан норози бўлган қишлоқлар Мухаммад Ёқубни қоралашга ўтганлар. Умуман айтганда, эзилган ва қаланган халқ биринчи навбатда Мухаммад Ёқубдан ўч олишга аҳд қилади ва бош қўтаради. Қўзғолон Себзор даҳасида бошланади. Мухаммад Ёқубнинг сўзига қараганда, аввало 2000 қишлоқ оломон унинг уйига борган.

Оломон олдида Эшон Азизлар (Зайниддинхон), Одил Қосимхўжа ва бозор оксоқоли Зиямухаммад Исамухамедов борганлар.

Қўзғолончилар Мухаммад Ёқубни уйдан топа олмагач, Янги шаҳарга — маҳкама томонга йўл олганлар. Бу ерда Мухаммад Ёқуб ва Путинцев қалтакландилар. Катта оломон бақир-чақир билан шаҳарнинг ана шу икки амалдорига ўз норозилиқларини изҳор этиб, маҳкамани тошбўрон қилдилар. Мухаммад Ёқубнинг таърифлашича, маҳкамага яқин қўчада оломон унга тош отганидан кейин боши, елкаси ва бели жароҳатланган ҳолда маҳкама ичига қочиб қиришга муваффақ бўлган. Оломон маҳкама ҳовлисида бостириб қира бошлаганда Мухаммад Ёқуб шу ердаги маҳкама қотибининг уйига кириб яширинади. Ташқаридан «Оксоқолни бер! Уни ўлдирамиз!» — деган сўзлар тинмай эшитилиб турган. Қотибнинг хотини Мухаммад Ёқубни шкаф ичига, унинг соқчиси Сайфуллани эса стол тагига яширган. Шу вақтда қўзғолончилардан бир гуруҳ қишлоқ қотибнинг уйига кириб, оксоқолни ўлдиришларини айтганлар. Аммо улар оксоқолни топа олмаганлар.

Маҳкамада қўзғолончилар Путинцевга ҳам ҳужум қилганлар. Узининг қўрсатишича, воқеа шундай содир бўлган: «Собор қўчасида менга Мухаммад Ёқуб ва соқчилар қушилишди. Шунда қишлоқлар оломоннинг рус (янги) шаҳарига қелаётганлиги хақида хабарни қелтирдилар. Иқон қўчаси бўйлаб Воронцов қўчасига қикқанимда оломоннинг Самарқанд қўчасига қелаётганини қўрдим. Мен оломонга яқинлашдим, лекин улар Воронцов ва Самарқанд қўчалари қесишадиган жойда мени қўршаб, Мухаммад Ёқуб

устидан шикоят килмокчилигини гапирдилар. Мухаммад Ёкуб оломонни тўхтатишга кўп ҳаракат килди. Шунда унга оломон томонидан тошлар отилди ва у отга миниб кочди. Орқасидан бир гуруҳ кўзголончилар кувиб кетдилар. Мени кўршаб олган бир гуруҳ кузголончилар билан Ўрда бозори томонга юрдим, лекин оломоннинг шаҳар маҳкамаси ховлисига бостириб кирганлигини эшитиб, орқага кайтдим. Бу ерда Мухаммад Ёкубнинг борлигини англаб оломонни тўсиш мақсадида дарвоза олдида туриб олдим. Сўнгра мен оломондан Мухаммад Ёкубнинг айби нимада, деб сўрадим. Улар кичкирган холда оксокол мурдаларни дафн этишга рухсат бермаётир ва ариқлардаги сувларни захарлашда врачларга кўмаклашмок-да, деб жавоб бердилар. Айни бир пайтда «Бизга оксоколни беринг, уни урамиз!» — деб бакирдилар. Мен оломонни тинчлантиришга ҳаракат килдим, лекин шовкин-сурон туфайли сўзларимни эшитишнинг иложи бўлмади. Шу орада маҳкама ховлисининг бошқа тарафидан одамлар киришиб орқамдан тортди, олди тарафдан оломон сиқиб келаверди. Шу равишда мени орқага, ховли томонга итариб киришди. Мен маҳкама хонасининг эшиги олдидаги майдонга чикдим. Бу ердан оломонни тинчитишга уриндим, лекин «Оксоколни беринг, ўлдирамыз!» — деб бакиришди. Бу талабга «Оксоколни бера олмайман, чунки у ҳукумат фармонини ижро этган», деб жавоб бердим. Шунда оломон тарафидан «Агар у оксоколни бермаса, у вақтда унинг ўзини ўлдирамыз», деган овозлар эшитилиб турди. Шу пайтда оломон мени ховлининг ўртасига итариб борди ва дўппослади, сўнгра тошбўрон килишди. Мен йиқилганимда кўзголончилардан тўрт киши устимга ётишиб химоя килишди. Аммо танимнинг беркитилмаган жойларидан уравердилар. Натижада бошим, ўнг кўлим ва ковурагаларим жароҳатланди».

Шундан кейин бир муддат ҳушидан кетган Путинцев ўзига келганида тепасида оломон турарди. Улар ундан дархол врачларнинг шаҳардан олиб кетилиши ва сувларни захарламаслик ҳамда мурдаларни кўмишга рухсат этиш ҳақида тилхат беришини катъий талаб килдилар.

Путинцев бунга рад жавобини бергач, оломон уни исканжага олди. «Айникса менга, — дейди Путинцев, — каттик тикилинч килиб урмокчи бўлган уч киши бўлди. Уларнинг бири лабида тиртиги бор 20 ешли йигит эди, иккинчиси ўша ёшдаги ва энди соқоли ўсиб чикаётган котма ўспирин, учинчиси эса, кизгиш рангли кўйлақдаги бакувват одам эди. Бу ўспирин менга: «Агар бизнинг талабларимизни қабул килмасанг, сени ўлдирамыз», — деб муштумини кўтарди. Бошқа бир новча одам «Ўртага чик, халк талабларига розилигингни айт», — деб бакирди. Шундан кейин оломон яна шовкин-сурон кўтариб, Путинцевга ёпишади. Лекин уни кўзголончилардан тўрт киши химоя килиб, маҳкамадаги хонасига киритиб кўйишади. Бу хонага ташқаридан тошлар отилди ва уларнинг бири Путинцевнинг бикинига теғди. У хонадан айвончага чиқиб, оломонни тинчитишга уриниб кўрди. Кўп ўтмай солдатлар ва маҳкама атрофида истикомат килувчи руслар сўйил ва бошқа нарсалар билан келишиб кўзголончиларни калтакладилар. Уларнинг хужумига бар-дош бера олмаган кўзголончилар турли тарафга кочди-лар. Оломон Ўрдадаги бозорчага етганида ҳарбий губернатор солдатлар билан етиб келди. Губернатор «воқеани назорат килишни ўз зиммасига олганлиги ва Эски шаҳарга боражагини билдирди».

Бир гуруҳ кўзголончилар Мухаммад Ёкубнинг уйига боришиб, мол-мулкни таладилар. Улар унинг уйини ёндириш учун ҳаракат килсалар-да, улгуролмадилар. Аммо унинг Корасув ариги ёнидаги богини ёндириб ташладилар.

Шаҳар маҳкамасидаги оломоннинг хатти-ҳаракати хусусида унтер-офицер П.Е.

Алексеевнинг маълумоти масалани янада ойдинлаштиради: «Мен Воронцов кўчасида

шаҳар бошлиғи Путинцевнинг оркасидан Романов кўчасидан чиқаётган оломоннинг кузатиб кетаётганини кўрдим. Оломон оркасидан маҳкамага келганимизда Путинцев ва маҳкама аъзоси Новгородскийни оломон ўраб олганлигининг гувоҳи бўлдик. Улар оломон билан ўзбек тилида муомала қилмоқда эдилар. Оломоннинг олдинги сафида ок соқолли ва салласиз бир кекса одам кўпроқ гапирмоқда эди. Бу кекса киши Путинцевнинг кўкрагидан итариб, маҳкама ховлисига киритишга ҳаракат қилмоқда эди. Оломоннинг бошқа катнашчилари ҳам Путинцев ва Новгородскийни ховлига итардилар. Мен оломонга яқинлашаётганимда бир ўзбек таёк билан оёғимга уриб ерга йикитди ва ўзи кўздан гойиб бўлди. Оломон Путинцевни ховли ичига киритган вақтда мен бошқа томондан у ерга кирганимда ўзбекларнинг маҳкама идорасига тош отиб, синдираётганликларини кўрдим. Менинг кўз ўнгимда улар Путинцевни урдилар ва ерга йикитдилар. Аммо у маҳкама хонасига қочиб киришга муваффақ бўлди. Унинг боши қонга беланган бўлиб, шапкаси йўқ эди. Ўзбеклар очик ойнадан Путинцевга тош отардилар. Мен очик ойнадан Путинцевнинг қилич яланғочлаб, оркасидан қирган ўзбекларни кўрқитаётганлигини кўрдим».

Кўриниб турибдики, кўзголончилар нихоятда газабланган ҳолда шаҳар бошлиқлари ва бинони тошбўрон қилганлар. Агар кўзголончиларнинг орасидаги айрим кишилар ўртага тушиб Путинцевни химоя қилмаганида унинг ўлдирилиши турган гап эди. Бу кишилар унинг қатл этилишининг фожеали оқибатларини уйлаб шундай қилганлар. Ҳақиқатан ҳам, борди-ю, руслардан бирор киши ҳалокатга учраганда борми, у вақтда бунинг баҳонасида кўзголончилардан юзлаб кишилар солдатлар томонидан қириб ташланиши турган гап эди. Путинцевни химоя этганлардан бири янги шаҳар маҳалласида яшовчи, мардикорлик билан шугулланувчи Исамухаммад Рустамбоев деган киши бўлган. У маҳкамадаги воқеани шундай таърифлайди: «Мен қелган пайтда оломон Путинцевни шаҳар маҳкамасининг олдида тошбўрон қилмоқда эди. У ерга йиқилганида мен уни гавдам билан тўсиб: «Мусулмонлар, нима қилаяпсизлар, эҳтиёт бўлинглар, сизларни деб бутун Тошкент ҳалок бўлади», — деб бақирдим. Путинцев ўрнидан туриб, маҳкамага юраётганида оломон ва мен ҳам оркасидан юрдик. У хонага яқинлашганида эшикка суяниб ҳеч қимни ўтказмасликка ҳаракат қилди. У мени яхши одам экансан, исминг нима ва қайси маҳаллада турасан, деб сўради. Мен оломондан кўрқиб исминни айтмадим. Шу вақтда хонада Холтой деган киши ҳам одамларни тўсиб турарди. Оломон мени ҳам ура бошлади, сиёҳдонни отдилар ва Путинцев хонасига қочдим. Бу ерда мени стол атрофида кишилар қувлаб юришди. Нихоят, уларнинг орасидан қочиб, кўчада турган руслар орасида яшириндим. Солдатлар қелиб, оломонни ура бошладилар, мен кўрқиб уйга кетдим».

Рустамбоевнинг гувоҳлик беришича, Мусабойвачча (еки Исабойвачча), Қалмуса, Мухаммаджон, Юнусбойвачча ва Тошболта деган кишилар қатта гайрат кўрсатишиб, Путинцевни тошбўрон қилишда катнашганлар.

Гувоҳ сифатида тергов берган Н. Галкиннинг сўзига қараганда, оломоннинг олдинги сафида от минган қора соқолли 22-23 ёшли бир йигит юриб, кузголоннинг бошлиғи сифатида гавдаланиб турган. Галкин ҳам оломоннинг руслар томонидан қалтакланганини тасдиқлайди.

Солдатлар томонидан оломон маҳкама ховлисидан суриб чиқарилганидан кейин «руслар ўзбекларни қалтаклашни давом эттирдилар, губернатор эса, уларга тегмасликни буюрди. Аммо ўзбеклар унинг ўзига ҳам тош отганларидан кейин у русларга:

«Ўзбекларни уринглар», деб бақирди. Шундан кейин руслар ўзбекларга ташландилар ва

уравердилар. Шу вақтда айрим ўзбеклар ушланиб, махкамага олиб борилди. Руслар ўзбекларни Ўрда бозоригача қувиб бордилар. Улар бу ердан таркалиб кетдилар». Бинобарин, кўзголовичилар вилоят харбий губернаторининг кўрсатмасига биноан оддий рус кишилари томонидан қалтакланади. Менинг раҳматли Шорасул (1840—1950) буваминг хотирасига кўра, руслар ва солдатлар оломоннинг орасидан қуллаб қелаётгани-да, одамлар шошиб қолганларидан ўзларини Ўрда сувига ташлашга мажбур бўлганлар. Оқибатда вилоят харбий губернатори Гродековнинг кўз ўнгида кўп кишилар ҳалок бўлган. Кўзголовичиларнинг орасида қалтак ва тошлар зарбидан жароҳатланганлар ҳам кўп бўлган. Оломоннинг ҳукм сураётган тартиблар ва зулмга қарши қураши шаҳар махкамасида ўз ифодасини топди. Бу ерда шаҳар бошлиқларига ҳужум қилдилар. Махкаманинг ва хизматчиларнинг ҳона эшиклари, деразалари ва жиҳозлари бузиб ташланди. Оломон турли ҳужжатлар, қитоблар ва бошқа нарсаларни йўқ қилдилар. Вилоят прокурорининг кўрсатишича, кўзголовиинг олдинги сафларида борган кишилар «қашшоқлашган ёш йигитлар»дан иборат бўлган.

Кўзголовига боғлиқ кейинги воқеалар ҳам қоғеали.

«Ўрдадан, — дейди ўша Алексеев, — харбий қисмлар губернатор бошчилигида Эски шаҳар томонга йўл олдилар. Шундан кейин Ўрдада яна ўша халқ оломонидан одамлар тўпланди ва бу ерда мен бошқа руслар билан кўча бўйлаб қетаётганимда бизга ҳонадонлардан тошлар отилди. Биз кўча атрофидаги ҳонадонларни текширдик. Биз ва полиция тамба билан берқитилган эшикни бузиб очганда уйнинг томида 4 киши турган экан. Улардан 3 таси томдан сакраб қочдилар, биттаси эса пичок билан полицияга ташланди. Бир солдат унинг қўлига уриб пичокни туширди ва ўзини томдан пастга улоқтириб юборди».

Шу равишда солдатлар кўча ва ҳонадонларда кўзголови қатнашчиларини ушлаб ва қалтаклаб, ҳибсга олдилар. Бутун шаҳар йигисиги қилиб, қотам тутди. Миршаблар «жиноятчилар»ни излаб, изғиб юрдилар.

Айни бир пайтда губернатор Гродеков, Путинцев ва бошқа шаҳар қатталари солдатлар билан Эски Жўва бозорига қеладилар. «Бу ерда, — дейди Путинцев, — губернатор солдатларга Жомеъ масжиди билан Хўжа Аҳроқ мадрасаси ўртасидаги кўчага жойлашишни буюрди. Чунки бу кўчага халқ оломони яқинлашганлиги ҳақида ҳабар олинган эди. Ҳақиқатан ҳам оломон масжидга ўша кўчалардан яқинлашиб қелди. Мен бу ерда солдатлар борлигини қилдириб, оломондан тарқалишларини сўраганимда, уларнинг орасидан қичкина соқоли ва мўйловли бир йигит қичиб: «Бизни заҳарлаётганларида, қандай қилиб тарқаламиз», — деб гапира бошлади. Мен бу йигитнинг махкамадаги қалаётининг қоол ташкилотчилариданлигини танидим ва солдатга уни ушлашни буюрдим. Солдат бу йигитни ушлаб олганда, оломон қечина бошлади. Шу онда ўша йигит: «Мусулмонлар, мени ёлғиз ташлаб қаякка қочаяпсизлар?» — деб бақирди. Шундан кейин оломоннинг қўпчилиги қайтиб, бизга тош отдилар. Сўнгра улар ушланган йигитни озод қилиш мақсадида солдатта ташландилар. Бу вақтда, губернатор ва қомандир Федоров солдатлар орасида турардилар. Шу онда солдатларга «Тайерланинг» деган буйруқ берилди, йигит эса рўпарадаги кўчага қочишга улғурди. Ҳудди шу пайтда солдатлар оломонга қарши ўқ уздилар ва улар қоча бошладилар. Улардан 5 киши йиқилди, улар жароҳатланди ёки ўлдирилди. Иккинчи қаротаба ҳам

ўқлар отилди. Хаммаси бўлиб, 7 ёки 9 киши ерда ётарди».

Ўқ узилишидан олдин бир офицер оломонга «Таркалмасанглар отиб ташлаймиз», — деганда кўзголончилардан «Мана, отиб ташла», деб кўкрагини тутганлар бўлган.

Кўзголонда аёллардан бири: «Одамларни захарлаб ўлдирмокдалар», — деган. Бу далил кўзголон ўз багрига аёлларни ҳам тортганлигидан далолат беради.

Шу тарзда ҳеч қандай бир арзигулик куроли бўлмаган халк ваҳишийларча ўққа тутилди. Иккинчи ёппа-сига ўқ узишдан кейин яна ўқлар отилди ва сўнгра губернаторнинг буйруги билан тўхтатилди. Оломон кочди. Кейин кўзголончилардан 10 киши ўлдирилганлиги маълум бўлди.

Губернатор Гродеков ва Путинцев бозорга киришиб, кўнчидик растасида тўхтадилар. Бу ерда ҳеч ким йўқ эди, лекин узокрокда одамлар тўпланиб турарди. Бу ерга келган Путинцев оломонга «Таркалинглар» деб буюрганида, бир одам, мулла бўлса керак, ўртага чикиб: «Шаҳарда ҳар куни юзлаб одам ўлмокда, маъмурият эса кимлар вабодан ўлганлигини аниклашга улгурмаётир. Шу боис мурдаларни тўхтатмай кўмишга рухсат беринглар» деган.

Путинцев бунга жавобан ҳар ҳафтада бор-йўғи бир неча кишигина улаётганини айтган. Ўша сўзлаган одам ва яна бир неча киши ушланади. Пичокчи маҳалласида яшовчи ва гувоҳ сифатида сўрок қилинган ўнбоши Косимхўжа Алибоев сўзича, шаҳар маҳкамасидан кейин оломон Ўрда кўпригидан ўтиб, кўчаларда турган. Унинг кўрсатишича, Ўрдани Эски Жўва бозори билан боғловчи катта кўчада жойлашган Саъидқарим Азимбоевнинг ховлисида касалхона бўлган. Унинг атрофида эрталаб соат 10 да оломон тўпланиб, Мирзабойвачча Мирсалимбоев, Усмон қассоб, Азиз Қассобов ва ямокчи Искандар Чуқурбоев «Биз Мухаммад Ёқубни ўлдирдик, уйини таладик, ўғлини қўлга олдик, агар сизлар чиндан ҳам мусулмон бўлсаларингиз дўконларни ёпинглар ва Шайхонтахурга боринглар», деб бакирганлар. Шу вақтда шаҳар бошлиғи Путинцев ва ҳарбий губернатор солдатлар билан бирга келишиб, касалхона атрофида турган оломонга қарата мурожаат қилиб, таркалишни талаб этганлар. Губернатор агар аҳоли шаҳар бошлиғидан ёки оксоқоллардан норози бўлсалар, у вақтда шикоят ёзсинлар, уларнинг ўринларига бошқасини тайинлаймиз, деган. Шундан кейин губернатор ва бошқалар йўлни давом эттирганлар. Аммо «оломон, — дей-ди Косимхўжа Алибоев, — таркалмай, аксинча, губернатор ва солдатларнинг орқасидан бордилар. Мен Жомеъ масжидининг яқинидаги болохонага ўрнашиб олганлигим учун ҳамма нарсга кўриниб, сўзлар эшитилиб турди. Искандарбек ва Азимбойвачча яна пайдо бўлиб, губернаторнинг шаҳар бошлиғи ва оксоқолларни алмаштириш ҳақидаги ваъдасига «қулоқ солманглар, ишонманглар, ахир, бундай ваъдалар кўп бўлган-ку», — деб бакирганлар. Қалхўжа оломон орасидан отилиб чикиб, шаҳар бошлигининг отининг жиловидан тортди. Путинцев эса, уни камчи билан урди. Ис-қандарбек ва Азимбойвачча «Шаҳар бошлигини ушланглар» деб оломонга мурожаат қилганда, кўзголончилардан бир нечаси унинг отига ёпишдилар ва тошлар отилди. Шунда «Ўқ узилсин» деган буйрук эшитилганда, Азимбойвачча халкка: «Кўркманглар, милтиқларга қурук порох ва пахта солинган», — деб бакирди. Ўқлар отилганидан кейин оломон таркалди, Азимбойвачча ва Искандарбек отда қочиб кетдилар».

Демак, кўзголончиларнинг бир қисми шаҳар маҳкамасидан чикиб, Ўрда билан Эски Жўва уртасидаги кўчада (ҳозирги Навоий) вилоят ҳарбий губернатори ва солдатларга дуч келган. Афтидан, бу учрашув кўзголончилар Мухаммад Ёқубнинг ховлисини талагандан кейин қайтаётганида содир бўлган.

Эски шаҳар бозорида солдатлар томонидан бир неча кишининг ўлдирилиши ва жароҳатланиши билан кўзголов нихоясига етди. Вилоят губернатори Гродеков солдатларни турли жойларга юбориб, кўзголовчилардан 60 кишини хибсга олдиртирди. Уларнинг орасида нуфузли кишилар ҳам бор эди. Рус маъмурияти кўзголовни биринчи навбатда бир гуруҳ юкори табака вакиллари бўйнига қўйишга ҳаракат қилиб, унинг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий заминларини пардаламоқчи бўлди. Шу нактаи назардан кораланганлар орасида Эски шаҳарнинг собик оксоқоли Иноғомхўжа Умархожиев ва унинг ўғиллари Саъидахмадхўжа ва Турсунхўжа, Шайхонтахур даҳасининг қозиси Шарифхўжа Поччахўжаев ва унинг ўғиллари Орифхон, Хасанхон, Маъруфхон, Ашрафхон, оксокол Шермухаммад Кулмухамедов, Бокижон Дадажонбоев, Усмонхўжа Иноятхўжаев бор эди.

Ҳарбий губернатор Гродековнинг фикрича, ўша хибсга олинган бир гуруҳ нуфузли кишилар «яқинда ўз лавозимидан четлатилган Иноғомхўжа бошчилигида кўзголовнинг айбдорлари ҳисобланган. Иноғомхўжа мансабини саклаш мақсадида шахсан ўзи ва яқин одамлари орқали халқ орасида вабо қасалига қарши қаратилган чоралар ҳақида турли миш-мишларни тарқатишга даъват этган».

Ҳарбий губернатор Эшон Азизлархўжани ўзининг 30 кишидан иборат отлик муридлари билан шахсан кўзголовга бошчилик қилганини уқтириб ўтган. Айти бир пайтда Туркистон генерал-губернатори шаҳар бошлиғи, даҳаларнинг барча оксоқолларини ҳамда қозиларнинг ҳаммасини лавозимидан четлатди. Миршаблар руслардан ёки бошқа шаҳарларда яшовчи туб аҳоли вакилларида тайинланадиган бўлди.

Вилоят губернатори Гродеков ўзининг Туркистон генерал-губернаторига йўллаган хатида кўзголов учун бутун шаҳар аҳолисини жазолаш мақсадида Ўрдадан Эски Жўва ва Жомеъ масжидигача уланадиган иккита катта қўчани улар ҳисобига қўришга дарҳол қўришишни сўради. Уларнинг фикрича, бундай йўл русларни бўлажак ҳавфлардан саклар эмиш. Афтидан, Гродеков тор ва қийшиқ қўчаларда ҳарбий ҳаракат қилиш ва воқеани қўзатиш оғирлигини дафъ этмоқчи бўлган. Эски шаҳар оксоқоли лавозимига одатдагидек ўзбек эмас, рус қишини тайинланди.

Шу тарзда, кўзголов баҳонасида Эски шаҳарни бошқариш бевосита рус амалдорининг қўлига ўтқайлади. Гродеков имқони борича кўзголов сабабларини маҳаллий юкори табака вакилларида қидириш ва бу билан унинг асл моҳиятини никоқлаш учун уларни қўллаб қамаш ва жазолашга қўришди. Шаҳар даҳаларининг оксоқоллари, қозилару ва миршабларни ёппасига мансабдан қўшатишнинг ташаббусқиси ҳам Гродековнинг ўзи эди. Аммо Сирдаре вилояти проқурори П. Е. Рейенбат Гродековни қонунни қўзишда айқлаб, бир неча маротаба унинг ўзига ва генерал-губернаторга тушунтириш хатлари ездиди. У қўзголовга даҳлдор бўлмаган қишиларни хибсга ололмаслигини ёки ушлаб қўролмаслигини баён этиб, ўз фикрида қаттиқ қўриб олди. Аммо Гродеков қўйруғи билан шаҳарнинг бир неча савдоқарлари ва нуфузли қишилари, ҳусусан Бадалмухаммад ҳамда Бокижон деган қишилар қамалдилар. Проқурор тергов натижасида далиллар бўлмаганлиғи учун уларни озод қилди. Гродеков эса, бунга қаршилиқ қўрсатиб, «агар исен бўйича бир неча ўн қишини, икки-уч эшон ва Иноғомхўжа жазолансалар, бутун жаҳон олдида шармандақарчилиқ бўлади», деган.

Бу сўзларнинг маъноси шундан иборат эдики, қанчалиқ қўп юкори табака вакиллари жазоланса, шунчалиқ кўзголовнинг сабабларини уларга қўйиш ва Россия «қўдрати»ни намойиш этишга эришилади. Гродеков бу ишга шунчалиқ берилиб қетдики, генерал-губернатор Веревкинда ҳам норозилиқ уйқотди. Чунки кўзголовга алоқаси

бўлмаган кишиларни хибсга олиш ва тергаш кизиби турган вазиятни кескинлашишга олиб келиши аен бўлиб колди. Шу боисдан Веревкин Гродековга йўллаган хатида ўз фикрини куйидагича баен этади: «Рус маъмурияти томонидан йўл кўйилган хатолар ва меъеридан ортик каттиккўллик ўлкада бизнинг мавкеимизни мустахкамламайди, аксинча келажакда русларнинг туб ахоли билан алокаларига зиен келтиради. Мен жазолашга катъий адолат юзасидан карашнинг тарафдориман. Факат полиция ва прокурор аниклаган, 24 июн вокеасига бевосита дахлдор ва айблари исботланган кишиларгина жазо олишлари лозим».

Шундан кейин Гродеков ва Рейенбат ўртасидаги тортишувга чек кўйилиб, айблари исботланмаган айрим юкори табака вакиллари озод этилди. Аммо рус маъмурияти ва прокурор Иногомхужа, Шарифхўжа ва бошка нуфузли кишиларга айбдор сифатида каттик ёпишиб олдилар. Вахоланки, улар кўзғолонда бевосита катнашмаган эдилар. Улар вабога карши чоралар хакидаги сўзларни таркатишда ва халкни кўзғолонга даъват этишда айбландилар. Иногомхўжа бу ишларга зимдан бош-кош бўлган ва вазиятдан фойдаланиб, Мухаммад Ёкубнинг ўрнига утиришга ҳаракат килган киши сифатида кораланди. Прокурорнинг айбномасига кура, Иногомхўжа бундай гайриконуний хатти-ҳаракатлари оркасида кўзғолон кўтарилишига ва бунинг окибатида шаҳар маҳкамаси ва маъмурият вакиллари хужум килинишига сабабчи бўлган. Шу боис, у бутун вокеанинг асосий йўлбошчиси сифатида гавдалантирилди.

У Ахмадхўжа Абдурашидхожиев ва Ёкубхўжа Юсуфхожиев сингари якин кишилари оркали ташвиқот ишларини олиб борганликда ҳам кораланди. Бу икки киши ҳам кўзғолон кўтарилишига хисса кўшганлар каторида хибсга олинган эди.

Кўзғолон катнашчиларидан 93 киши айбдор сифатида тергов килиниб, улардан 57 киши камокда ушланди.

1892 йилнинг 15 декабрида, соат 11 да суд ҳукми эълон килинди. Иногомхўжа 57 ёшда бўлиб, 1868 йилдан буён Сирдаре вилояти ҳарбий-граждан бошкармасида хизмат килган, 1884 йили шаҳар бошлигининг кичик ёрдамчиси ва 1887 йили Эски шаҳар катта оксоколлигига тайинланган. У яхши хизматлари учун Ста-нислав тасмали кумуш медал, икки олтин медал ва биринчи даражали «Фахрий тўн» билан мукофотланган. Суд ҳукми билан Иногомхўжа барча мукофотларидан маҳрум бўлди, шу билан бирга, Иркутск губерниясига 4 йил шу ердан силжимаслик шарти билан сургун килинди. У яна 12 йил давомида Сибирнинг бошка вилоятлари ва губернияларида туриши керак эди.

Умумлаштирилганда сургун муддати 16 йилга борган.

Шайхонтахур даҳасининг 75 ешли козиси Шарифхўжа Поччахожиев ҳам кумуш ва олтин медаллардан маҳрум этилиб, 3 йил муддат билан Астрахан губерниясига сургун килинди. Суд Ахмадхўжа Абдурашидхожиев, Зиямухаммад Исамухаммедов, Азимбойвачча Мирсалимбоев, Искандар Чуқурбеков, кассоб Азиз Кассобов, Мухаммаджон Гайниддинов, Мусакори Кассобов, Тошмухаммад Тўйчиевни осиб ўлдиришга ҳукм килди. Булардан ташқари, 25 киши турли муддатлар билан камокка ҳукм этилди.

Суд ҳукми шаҳар ва ўлкада вазиятни янада кескинлаштириб, норозиликни кучайтириб, хавф тугдириши мумкин эди. Шу боис генерал-губернатор ўлим жазосини бир кишига умрбод сургун ва бошқаларни 15-20 йил муддат билан каторгага алмаштирди.

Иногомхўжанинг соглиги ёмонлиги туфайли сургун камок билан алмаштирилди.

Суд ҳукми билан Мухаммад Ёкубнинг таланган 1400 сўмлик мол-мулки ҳамда суд ҳаражатлари — 216 сўм Иногомхўжа, Шарифхўжа ва бошка бир гуруҳ каттик

жазоланган кишилардан ундириладиган бўлди.

1893 йил 16 мартда шахсан императорнинг розилиги асосида кўзголовнинг олдини ололмаганликлари учун Гродеков ва Путинцев лавозимларидан олинди. Путинцев ўрнига Тошкент уезди бошлиги полковник Тверитинов тайинланди.

Чор маъмурияти гарчанд вабога карши чоралар кўрган бўлса-да, лекин амалда уни даф этишга етарли эътибор бермади, оқибатда Тошкент шаҳрида юзлаб кишилар унинг қурбони бўлдилар. Чунончи, 1893 йил 7 июн — 9 август орасида ўзбеклардан 1438 киши қасалланиб, 1389 киши ўлган, руслардан эса 407 киши оғриб, 213 киши вафот этган. Жами 1835 қасалдан 1602 одам ўлган эди.

1891 йили шаҳарда 58 эски мазордан 33 таси ёпилиб, 25 таси қолдирилган.

Вабо қасали Фарғона водийсида ҳам пайдо бўлиб, ундан 10.277 киши вафот этган. Ўлка бўйича ҳисобланганда, ўлганлар сони 11.879 кишига боради. Бу ўз даври учун катта фожиа эди. Агар чор ҳукумати етарли маблағ ажратиб, тегишли чораларни изчиллик билан кўрганда бунчалик катта йукотиш бўлмас эди.

Кўзголовнинг акс-садоси бутун ўлкага, хусусан, Фарғона водийсига ҳам тарқалиб, вазият кескинлашди. Шу боис факат Тошкентда эмас, балки Фарғона вилоятида ҳам ҳарбий ҳолат жорий этилиб, назорат ва таъқиб авжига минди.

Гарчанд кўзголов бостирилган бўлсада, лекин у мазлум халқнинг рус ҳукуматининг муштамлақачилик сиёсати ва миллий зулмига қарши қаратилган қураши сифатида ўчмас из қолдирди. Шунинг учун ҳам рус маъмурияти мамлакатда ҳамда чет давлатларда унинг моҳияти ва йўналишини бошқачароқ тарзда тушунтиришга ҳаракат қилди. Масалан, ҳукуматнинг расмий газетаси бўлмиш «Туркистон ведомости»да шундай ёзилганди: «Ватандошларимиз ва хорижий мамлакатдаги дўстларимизга шуни маълум қилишимиз мумкинки, кўзголов қўтарганликлари учун жазоланганлар том маънодаги сиёсий ва давлат жиноятчилари эмас, балки маъмуриятнинг айрим ҳолларда қўллаган тартибларига қарши бош қўтарган кишилардир. Бу оломон томонидан тасодифан содир этилган жиноят сиёсий тусга эга бўлмай, туб аҳолининг партиявий қурашининг маҳсулидир. Унинг юзага қелиши қисмангина вабога қарши қаратилган чораларга боғлиқдир.

Шуни такрор айтишимизки, кўзголовда Ўрта Осиёдан ташқарида ўйланганидек, ҳеч қандай сиёсий йўналиш йўқ».

Хўш, шундай экан, нима учун рус ҳукумати кўзголовчиларга қарши ўқ узди ёки бўлмаса қўп кишиларни ўлимга ва узок муддатли қамок жазоларига ҳукм қилди?

Жавоб шуки, бунга кўзголовнинг айнан муштамлақачиликни тиклашга қаратилган сиёсий йўналишга эгаллиги сабаб бўлган. Шу боис у ўлкадаги кейинги миллий-озодлик ҳаракатларининг юзага қелишига ҳам таъсир кўрсатган.

Ҳамид Зиёев